

Зорница Гюрова

НОВА ХИПОТЕЗА ЗА ПРЕНАСЯНЕТО НА ДЕСНИЦАТА НА СВ. ЙОАН РИЛСКИ НА О. ТИНОС

Abstract: Zornitsa Gyurova, *A New Hypothesis about Translation of the Right Hand of St John of Rila to Island of Tinos*

This paper suggests that the relic was separated during the 12th or 13th century, either during the Byzantine period or the Second Bulgarian Empire, rather than during the Ottoman period (18th century). Marco Sanudo, the founder of the Duchy of Naxos and nephew of Doge Enrico Dandolo, played a significant role in the translation of the relic.

Keywords: *RRelics, Balkan History, Byzantium, John of Rila, Monasticism, Church History*

След рухването на комунизма и след падането на много фалшиви маски, нашето поколение има шанс не само свободно да изповядва вярата си, но и да търси с по-малко препятствия отговори на редица въпроси, свързани с църковната история. Защото, както пише архимандрит Панталеймон Пулос в своята монография, посветена на Св. Йоан Рилски¹, с времето излизат все повече документи (преписи от жития, служби) за светеца. А те излизат, защото някой ги търси.

И понеже всяко научно занимание е и начинание много лично, признавам, че точно преди да започна обучението си в Богословския факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, имах огромно желание да заснема документален филм за десницата на св. Йоан Рилски, която се намира на остров Тинос, в манастира Кехровуни. Основната версия, която щях да изразя във филма², беше тази

¹ Пулос, архим. Панталеймон, *Св. Иван Рилски, вечен небесен покровител на българския народ*, София, 1992.

² Осъществявайки контакт с епископа на Кикладските острови, за да взема бла-

на архим. Пантелеймон Пулос от неговата монография. С две думи – в спомената книга, той издига хипотезата, че десницата на светеца е пренесена в Тинос от руснаци по време на една от руско-турските войни, а преди това светата десница е била занесена от български монаси в Русия. Тъй като моят филмов проект да стигна до Тинос се отложи за неопределено време, реших преди това да споделя една нова хипотеза за начина, по който десницата би могла да е отишла на острова – предположение, което се оформи във връзка с моя интерес към Боянската църква.

Както е добре известно, най-ранният иконографски образ на св. Йоан Рилски се намира сред стенописите от 1259 г. в Бояна, в арката на южния аркосолий, *източен склон*³. По време на научната конференция „Християнство и философия в епохата на постмодерността“, която се проведе в началото на септември 2013 г. като част от европейския проект „Образование, религия, политика, медии – анализ на реалности“, споделих няколко предположения за изображенията в Боянската църква и покрай това ми просопографско по същността си занимание, започнах да съставям за себе си една по-ясна представа за историческите и църковни събития на България през XII-XIII в. На въпросната конференция издигнах нова хипотеза коя е Десислава, смятана за съпруга на севастократор Калоян. Накратко обяснено – изразявам съмнение, че Десислава е съпруга на Калоян и смятам, че е по-скоро негова майка⁴. Предвид направената историческа справка с изследванията на специалистите по средновековна история и най-вече на базата на надписа в Боянската църква, стигнах до идеята, че напълно е възможно тя да е Десислава Дандоло Неман Асенина, една полуиталианка, полусръбкиня, която едновременно е внучка на Стефан Неман (св. Симеон Сръбски) и дъщеря на Стефан Първовенчани (св. Симон). Тя също така е правнучка на дожа на Венеция Енрико Дандоло („кръстникът“ на Четвъртия кръстоносен поход) и дъщеря на Ана Дандоло, втора съпруга на сръбския крал Стефан

гословия и позволение за снимки, имайки в ръка писмо от БНТ, разбрах обаче от далечните острови, че друг екип на БНТ вече е заснел филм за десницата и това беше екипът на Аксиния Джурова.

³ Вж. Грабар. А. *Боянската църква*. София 1924. с. 18.

⁴ Пурова, З. „Cherchez la femme – за венецианската връзка и за женската красота в християнска и постмодерна перспектива (нова хипотеза за стенописите от 1259 г. в Боянската църква)“. – В: *Християнство и философия*, т. 1, София 2014.

Първовенчани. Освен това допускам, че тя е братовчедка с българския цар Константин Тих Асен, който е син на Тихомил (Толен), син на Мирослав Завид, брат на Стефан Неман, а негова майка е една от дъщерите на германеца Берхтолд IV от Андекс.

Предлаганият от мен поглед към Боянските стенописи обаче отключи една съвсем нова перспектива, свързана с връзките на България и по-точно Средец (Триадица) по онова време с външния свят. Смятам, че все още българската историография слабо е анализирала отношенията България–Венеция по време на Второто българско царство. По-важното в случая е, че Кикладските острови (включително остров Тинос) след 1204 г., когато кръстоносците завладяват Константинопол под лидерството на дожа Енрико Дандоло, попадат под управлението и собствеността на племеника на Данодоло – Марко Санудо, син на Забарела Дандоло и Пиетро Санудо. Част от островите отиват в ръцете на Марино Дандоло и Андреа и Джеремиа Гизи. Марко Санудо е основателят на херцогството, което просъществува до края на XVI в., когато пада под османска власт.

В монографията си върху св. Йоан Рилски архим. Панталеймон Пулос пише, че сребърната мощехранителница, в която е положена десницата на светеца, е под формата на ръка⁵ – една по-скоро западна традиция за оформяне на мощехранителници. На обратната страна има надпис, който гласи, че тя е изработена през 1788 г. от златар Димитър, по поръчка на Никола иерей, син на Костадин и на Асима. Пише още, че ръката е „част на свети Йоан, презвитер и чудотворец, пръв ктитор“. Архим. Панталеймон добавя още, че всъщност мощехранителницата идва при игуменията на Кехровуни Теодосия от остров Сирос⁶, от много стария иеромонах Гавриил, който не искал тази светиня да попадне в светски ръце⁷. Игуменията наредила да се напише служба на светеца, която съставил Александрос Мораитидис от Атина. Събитието се развива някъде през превратната 1917 г. Пулос посочва, че игуменията получила преди 60 години реликвата, което означава, че ок. 1857 г. десницата пропътува разстоянието между островите Сирос и Тинос. Житието пък, което се четяло по

⁵ Пулос, Панталеймон архим. *Цит. съч.*, с. 503.

⁶ Бил във владение на Марко Санудо.

⁷ По онова време в кралство Гърция влиза в сила закон за одържавяване на църковните имоти и реликви.

време на тържествата, на всеки 19 октомври, било от Синаксара на св. Никодим Агиоритис (Светогорец)⁸. Версията на Пулос за начина, по който десницата попада на Кикладите е, че това става по време на руско-турската война от 1770 г., когато руската императрица Екатерина II установява свое управление на архипелага за 4 години. Той смята, че руският владика Анатолий е донесъл дясната ръка на Рилския светец на архипелага. Оттогава на островите има следи от руско влияние върху църковния живот, изразяващи се в храмостроителство, иконография и други⁹. Пак по същото време, през 1917 г. българският академик Йордан Иванов в своя труд „Св. Йоан Рилски и неговият манастир“, пише, че рилски монаси отнасят в Русия ръката на светеца, докато събират милостиня по време на турското владичество. Тази хипотеза, построена най-вече върху народни легенди за отиването на самия светец в Русия, и до днес обаче не намира ясни потвърждения, въпреки изследователските усилия на редица учени в тази посока.

Позволявам си да изразя голямо съмнение, че рилски монаси ще се осмелят да отделят десницата на своя небесен покровител, за да я „осребрят“ в Русия. Смятам за по-вероятно подобно решение за отделяне на свети мощи да е взето от някой висш клирик под императорски натиск.

Времето XI-XII в., когато България отново е в рамките на Източната Римска империя (Византия) и когато Средец е под управлението на Охридската архиепископия, е единият вероятен период десницата да е отделена от тялото на светеца. Например Йоан Комнин, който е син на Исаак Комнин (севастократор и управляващ Антиохия), брат на византийския император Алексий I Комнин (управлявал 1081-1118 г.), застава начело на Охридската архиепископия около 1143 г., когато начело на империята се издига Мануил I Комнин, негов трети братовчед. Именно по времето на Йоан Комнин¹⁰ престижът на Охрид се издига като Първа Юстиниана, в ущърб на авторитета на

⁸ Светецът е роден на о. Наксос, а като монах работи в Света Гора, където превежда и поучителни произведения от италиански и френски език. По всяка вероятност, св. Никодим е съставил текста за 19 октомври на базата на стари източници.

⁹ Пак там, 505-508.

¹⁰ Светското му име е Адриан и е бил известно време управляващ на Дирахон / Драч.

Кипърската архиепископия¹¹. Самият архиепископ Комнин е заемал твърде високо място не само в църковната, но и в държавната йерархия. Иван Снегаров отбелязва, че той бил споменаван веднага след патриарсите, така подписвал и съборни документи от 1156 г. например¹². Дали този епископ, който е в най-тесни роднински отношения с властта в Константинопол и който е имал достатъчно самочувствие, е решил да пренесе десницата на светеца Йоан?

В навечерието на завладяването на Балканите от Османската империя нашата страна е била терен не само на политически страсти, но и на военни сблъсъци между християни – кръстоносци, никейци, епирци, солуняни, маджари, сърби...

Житието на св. Йоан Рилски от византиеца Георги Скилица не отразява взимането на мощите в Унгария от унгарския крал Бела III. Самият Скилица преживява милостиво застъпничество на св. Йоан, когато като болен се омива в светената вода от мощите на Рилския светец и чудодейно е изцелен. Скилица е много близък на византийския император. Бил е негов секретар преди да стане управител на Средец. Същото се случва и с император Маниул I Комнин (упр. 1143-1180 г.), който оздравява по време на посещение в Средец (датирано 1173 г.), когато ръката му се сгърчила, но оздравял след помазване с елей от кандилото на гроба на Рилския светец. Скилица нищо не пише в житието за срещата на цар Петър и свети Йоан, за което разказва обаче *Народното житие* на светеца. Тук искам да обърна внимание – ръката на Мануил I Комнин се сгърчила, а след чудодейното му оздравяване със съдействието на св. Йоан. Той дарява иконата Св. Богородица Осеновица на Рилския манастир. Чудотворната Рилска икона съдържа мощи от 32 светии на Църквата. Забележете – не един или двама, а тридесет и двама светци, чиито мощи грижливо са подредени в малки правоъгълни пространства около образа на Св. Богородица. И така, ситуацията изглежда почти огледална – една ръка на император оздравява, а друга ръка на светеца изчезва.

Съществува и друга вероятност десницата да е отделена преди, по време или малко след преместването на мощите на св. Йоан в Естергон, Унгария. Това може да е направено под влиянието на византийския император Мануил I Комнин или на унгарския крал Бела

¹¹ Снегаров, Иван, *История на Охридската архиепископия*, т. 1, София 1995, 86.

¹² *Пак там*, 87.

III, които са сватове. През 1172 г. Бела се жени за Агнес Антиохийска, сестрата на византийската императрица Мария Антиохийска. Връзките между византийския император и Бела III датират още по-рано, когато Бела е бил женен за най-голямата дъщеря на Мануил I Комнин – Мария Комнина Порфирогенита (от първата съпруга на император Берта фон Зулцбах или Ирина) и когато е бил гласен за наследник на византийския трон, защото Мануил нямал син. Бракът обаче на Бела и Мария е разтрогнат, когато от втория брак на Мануил I Комнин с Мария Антиохийска се ражда син.

След смъртта на Мануил I Комнин (1180), Бела завладява от Византия¹³ Белград, Браничево и долината на река Морава, в това число и Средец¹⁴. Бела омъжва дъщеря си Маргарита Унгарска през 1185 г. за византийския император Исаак II Ангел и връща долината на Морава обратно на Византия, а с това и мощите на св. Йоан в Сердика се завръщат някъде около 1187 г. Добре известно е, че мощите на св. Йоан отиват в Унгария около 1183 г., но след няколко годишно пребиваване в столицата Естергон, се връщат в Средец¹⁵. Маргарита¹⁶ е всъщност дъщеря на унгарския крал Бела III от първата му съпруга Агнес Антиохийска. През 1185 г. Маргарита е омъжена за византийския император Исаак II Ангел и приема православието. Според хрониката на Никита Хониат¹⁷ разходите по разкошната сватба на унгарската принцеса и византийския император налагат събирането на извънредни данъци от населението в Северна България, което става повод за избухването на въстанието на Асеневици¹⁸. Дали десницата на светеца не е била част и от една прескъпа зестра или подарък за

¹³ Дотогава е бил дал клетва, чя няма да води война срещу Византия.

¹⁴ Снегаров, Ив. *История на Охридската...*, 87-88.

¹⁵ Докато са в Унгария, мощите извършват редица чудеса – едно от тях разказва, как един епископ, вероятно западен, с недоверие се отнесъл към св. Йоан и след това онемял. Но веднага след като се покаял, св. Йоан му върнал говора. След това чудо мощите били върнати в Средец.

¹⁶ Маргарита-Мария (1175-1223) става императрица на Византия (1185-1193, 1203-1204) и като съпруга на Бонифаций Монфератски е кралица на Солун (1205-1207).

¹⁷ Хониат е бил висш византийски чиновник, който работи в двора на императорите Мануил I Комнин, Алексий II Комнин, като дори управлява Филипополис около 1189 г. След падането на Константинопол през 1204 г. бяга в Никея при император Теодор I Ласкарис.

¹⁸ От Средец мощите на св. Йоан Рилски са пренесени през 1195 г. в Търново от братята Петър и Асен.

новото императорско семейство?

Историческите извори ясно показват¹⁹, че от IX-X в. светите мощи във Византия се използват за най-скъп императорски подарък, а от XII и XIII в. кръстоносците започват да търгуват с тях. Подаряването на свети мощи като висш дипломатически подарък от страна на византийците обаче завоалира и форма на политическа ангажираност. Например в „Хроника за славяните“ на Арнолд Любекски²⁰ от XIII в., която разказва за посещението на Хайнрих Леон, херцог на Саксония и Бавария, в двора на император Мануил I Комнин по повод, поклонение до Светите земи, е отбелязано, че „след продължителни настоявания от страна на императора и неотстъпчивост от страна на херцога, Мануил накрая му даде много от свещените мощи, които бе пожелал по-рано“²¹.

Едва ли Скилица ще пише за тази практика на византийския двор, за събирането и отделянето на частици от мощи на светии, за да ги дарява като върховен дипломатически жест на гости и византийски съюзници... Византийските и западни хронисти споменават за скъпите подаръци, без обаче да обясняват откъде и как са събирани. Иначе как бихме си обяснили иконата Св. Богородица Осеница и нейните частици на 32 светци, чиито мощи по онова време са били събирани и съхранявани в Константинопол. По време на кръстоносните походи и особено по време на войните с мюсюлманските завоеватели, започва неогласена размяна на мощи срещу военна и парична подкрепа.

Друг възможен „заподозрян“ в отделянето на десницата на св. Йоан Рилски е император Андроник Комнин, за когото се говори с погнуса в историческите извори. След 1180 г. мястото на Мануил I Комнин заема синът му Алексей II Комнин, който е малолетен и вместо него управлява като регентка майка му Мария Антиохийска. Алексей и Мария са убити от Андроник, който на 65 години взема за жена едва 12-годишна Агнес-Ана Френска, годеница на покойния

¹⁹ Arnold of Luibeck, *Chronica Slavorum*, ed. G. M. Pertz and J. M. Lappenberg, MGH, ScriptRerGerm 14 Hannover, 1868; repr. 1995; електронен ресурс към 11.11.2013 [<http://nauka.bg>]

²⁰ Електронен ресурс към 11.11.2013 [<http://nauka.bg>] Клайн, Х. *Източни следи и западни търсения : Мощи и мощехранителници между Византия и Запада.*

²¹ *Пак там.*

вече малолетен Алексей. Ана Френска е по-малката сестра на Филип II Август²². Константинополският патриарх отказва да венчае Андроник за малолетната Агнес, това прави Охридският архиепископ (Адриан, но не е ясно дали става дума за архиепископ Йоан Комнин, чието светско име е Адриан) – без да знаем срещу какви обещания и подаръци... През 1181–1182 г. по вемето на Андроник в Константинопол има размирици и при които са убити латински търговци, свещеници и др., а това става една от причините дождът на Венеция Даноло да поиска Четвъртият кръстоносен поход да бъде отклонен към Константинопол през 1204 г. Конфликтът има дълга история – още през 1082 г. Алексей I Комнин дава привилегии на Венеция за безмитна търговия във византийските пристанища. През 1118 г. избухва първият конфликт между Венеция и Византия заради търговията в Сирия и Светите Земи. През 1171 г. по заповед на император Мануил I всички венециански търговци във Византия са арестувани и стоките им конфискувани, като едновременно се дават привилегии на Генуа. По време на Латинската империя пък редица венециански кораби, натоварени с реликви от Светите земи и Константинопол, били нападени и ограбвани от флотата на Генуа.

По всичко изглежда, че е напълно възможно десницата на св. Йоан да е отишла директно в Константинопол по времето, когато България е отново част от Византия, докато властта не е взета от латините и по-точно по-голяма част от венецианците след IV Кръстоносен поход. Твърде активни в „спасяването“ или търговия с мощи са венецианците, които успяват да ограбят повечето светини от Босфора по време на Латинската империя. Дори в изворите за кръстоносните походи, подобни реликви са представени не като откраднати, а като раздавани като висока награда за добре свършена работа²³. В Константинопол например Марко Санудо става съдия в управляващия орган на империята и участва в преговорите с Бонифаций Монфератски за съдбата на Солун и остров Крит. Твърде е възможно Санудо да е пренесъл десницата на св. Йоан Рилски от Константинопол на остров Сирос още в началото на XIII в. По този начин св. Йоан

²² След убийството през 1185 г. от константинополската тълпа на Андроник, Ана Френска се жени за военначалника Теодор Врений, на когото латините дали да управлява Одрин и Димотика.

²³ Електронен ресурс към 11.11.2013 [<http://nauka.bg>] Клайн, Х. *Цит. съч.*

наистина можеби става първи ктитор на херцогство Наксос или Архипелагос, както пише върху сребърната мощехранителница в Кехровуни, Тинос. Санудо успява да извоюва независимост на своето херцогство от Венецианската република и да спечели местното православно население чрез добро отношение с местните архонти и чрез толерантност към православно изповедание. Според някои учени той е женен за сестрата на никейския император Теодор I Ласкарис, но други автори оспорват това предположение²⁴. Ако приемем, че Санудо е женен за Ласкарина, то следва че търновската царица Ирина Ласкарина Асенина, съпруга на българския цар Константин Тих Асен, е правнучка на същия този Санудо и родственица на Десислава Дандоло Неман Асенина (и двете, Ирина и Десислава, са изобразени в Боянската църква през 1259 г.). Във всеки случай тази хипотеза насочва към мисълта, че десницата на св. Йоан е била на Кикладските острови от началото на XIII в.²⁵, много преди завоюването им от Екатерина Велика през XVIII в. Ето защо смятам, че т.н. „руска връзка“ е по-малко вероятната, отколкото т.н. „венецианска връзка“ в появата на десницата на св. Йоан Рилски на о. Тинос.

Много са неизвестните около съдбата на честната десница на св. Йоан Рилски Чудотворец. Но смятам, че един научен проект, който цели проверка в архивите на Кикладските острови, както и изследване на редица венециански, унгарски и византийски източници, може да ни приближи до историческата истина. Убедена съм, че подобни научни усилия си заслужават, защото това е част от свободата и дълга да бъдеш потомък на православни светци. А и българското общество е длъжник към своя небесен покровител, който е подписал собственоръчно с десницата си своя Завет, благославяйки по този начин българските поколения.

²⁴ Miller, W. *The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece (1204–1566)*, 1908.

²⁵ Санудо може да е получил десницата евентуално на три места – в Солун, докато е решавал като съдия съдбата на Солун и Крит, а по това време там е Маргарита Монфератска. Десницата може да е била в нейно лично притежание в наследство от първия ѝ брак с Исак II Ангел. Твърде е възможно, Санудо да е взел десницата в самия Константинопол, където венецианците владеят голяма част от императорските и патриаршеските имоти, или дори в Никея, след като съществува вероятност да е оженен за сестрата на Теодор I Ласкарис, който е управлявал Никея и е бил женен за дъщерята или племенницата на император Анри.

